

УДК 347.9:340.114 (477)

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Васильєв С. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: Стаття присвячена дослідженню динаміки розвитку наукових поглядів на джерела цивільного процесуального права. Автор аналізує праці вчених-процесуалістів дореволюційного, радянського та пострадянського періодів. Зазначається, що на науковому рівні так і не запропоновано концепції розвитку ні цивільного процесуального законодавства, ні джерел цивільного процесуального права.

Ключові слова: цивільне судочинство, наука цивільного процесуального права, джерела цивільного процесуального права.

Аннотация: Статья посвящена исследованию динамики развития научных взглядов на источники гражданского процессуального права. Автор анализирует труды ученых-процессуалистов дореволюционного, советского и постсоветского периодов. Отмечается, что на научном уровне так и не предложены концепции развития ни гражданского процессуального законодательства, ни источников гражданского процессуального права.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, наука гражданского процессуального права, источники гражданского процессуального права.

Annotation: The article is devoted research of dynamics of development of scientific looks to the sources of civil procedure law. An author analyses the publications of scientists of pre-revolution, soviet and postsoviet periods. Marked, that at scientific level conceptions of development of not civil procedure legislation of not sources of civil procedure law are not offered.

Key words: civil procedure law, science of civil procedure law, sources of law of civil procedure.

Наука цивільного процесуального права, як важливий складник правознавства, вивчає відповідну сферу соціальної практики й має свій предмет, метод і певну систему. Одною з складових предмету вказаної науки є проблема системи джерел цивільного процесуального права, дослідження якої було й залишається завданням науки цивільного процесуального права.

Окремим питанням джерел цивільного судочинства (поняття, види, особливості правозастосування) приділялася увага вже у працях науковців XIX століття: А. Х. Гольмстена, В. М. Гордона, М. А. Гредескула, Є. О. Нефедьєва і Т. М. Яблочкова [1, с. 16]. Подальший розвиток науковій розробки джерел права отримали у радянський та пострадянський період, однак комплексного дослідження, яке б охоплювало всі сутнісні грані джерел цивільного процесуального права як правової категорії не проводилося.

Мета статті – прослідити динаміку розвитку наукових поглядів на джерела цивільного процесуального права, окреслити етапи наукових досліджень, а також провести їх аналіз.

Питання розвитку джерел цивільного процесуального права неодноразово ставали предметом теоретико-правового аналізу й полемічних обговорень у дореволюційній, радянській і пострадянській правовій науці. Значний вплив на їх вирішення мали результати постійної боротьби між догомою права й розвитком суспільних відносин. Це пояснюється тим, що, за браком конкретних уявлень про такі джерела і про те, що саме відмежовує їх від неюридичних джерел у процесуальних правовідносинах, надзвичайно складно надати якісну кваліфікацію правовим явищам у цивільному

судочинстві й виробити правильні підходи до вирішення цих питань на практиці. Вивчення ж джерел процесуального права, виявлення критеріїв розмежування джерел соціальних норм у процесуальних відносинах і є завданням саме доктрини про джерела права, що й підкреслює її особливе значення. Крім того, питання про джерела будь-якої правової системи тісно пов'язане з розвитком останньої, оскільки саме вони на юридичному рівні віддзеркалюють і закріплюють зміни у структурі цієї системи [2, с. 2].

Початок фундаментальних досліджень у сфері історії й теорії цивільного судочинства пов'язують з ім'ям К. Д. Кавеліна, який у 1843 р. захистив дисертацію «Основные начала Русского судостройства и гражданского судопроизводства, в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях» [3, с. 52]. У ній науковець розглянув результати численних реформ цивільного судочинства за 1649–1775 рр., коротко описавши в тому числі і джерела права.

Наприкінці XIX – на початку XX століття різні аспекти щодо джерел цивільного процесуального права знайшли своє відбиття у працях Є. В. Васьковського, К. П. Победоносцева, О. Л. Боровиковського та ін.

У 1861 р. К. П. Победоносцев у статті «О реформе в гражданском судопроизводстве» підкреслює необхідність сприйняття «досвіду чужоземних народів і законодавств» [4].

Є. О. Нефедьєв в «Учебнике русского гражданского судопроизводства» відзначає, що цивільний процес є нормованою законом діяльністю. Закон організує її суб'єкта, вказує мету, до якої він повинен прагнути, порядок його діяльності й засоби її досягнення [5, с. 6-12].

О. Л. Боровиковський присвятив низку наукових робіт питанням судового тлумачення законів [6, с. 609, 610].

Г. А. Джаншиєв звертає увагу на значення судової практики, вказуючи, що судові помилки, в тому числі й найгрубіші, при поганих законах є неминучими, а при хороших – неможливими. Фахівець не заперечував об'єктивних труднощів у формуванні однакової практики [7, с. 34-42, 44].

Як бачимо, на початку ХХ ст. вже була опрацьована струнка теорія цивільного процесу, завершено створення науки цивільного процесуального права. Чимало понять, термінів і дефініцій, наданих юристами-процесуалістами того часу, стали належним підґрунтям для сучасної доктрини цивільного процесу.

У той же час проблеми джерел цивільного процесуального права так і не стали предметом спеціального дослідження, бо науковці обмежувалися лише описом їх окремих видів, тобто в наявності була тільки так звана «описова теорія».

Після революції 1917 р. розвиток науки цивільного процесуального права на деякий час припинився. Закони Російської імперії були визнані недійсними, стара судова машина зламана, а існуючі досягнення правової доктрини оголошені нікому непотрібними. Цим пояснюється те, що пореволюційний період розвитку правової думки можна характеризувати, по суті, не якісною своєрідністю наукового знання, а неминучим продовженням класичних традицій у специфічних радянських умовах, що суттєво ускладнювалося наявністю потужних ідеологічних пуг [8, с. 44, 45].

Вивчення питань про джерела цивільного процесуального права в радянську добу пов'язано з науковими працями О. Т. Боннера, С. Ю. Каца, О. П. Клеймана, Л. Я. Носко, К. С. Юдельсона, М. Й. Штефана, Я. Л. Штутіна та ін.

Загальні положення про такі джерела, як правило були викладені у відповідних розділах підручників із цивільного процесу.

На думку С. Н. Абрамова, діяльність радянського суду по здійсненню соціалістичного правосуддя у спорах про цивільне право й суспільні відносини регулюються законами та іншими нормативними актами Радянської держави [9, с. 8, 9]; джерелом цивільного процесуального права в широкому розумінні є диктатура робочого класу, а у спеціальному – законодавчі норми [10, с. 15].

У дисертаційній роботі «Источники гражданского процессуального права» Л. Ч. Хускivadзе, який практично вперше в науці радянського цивільного процесу спеціально дослідив джерела цивільного процесуального права, відносив до них правові акти, видані уповноваженими державними органами в межах наданої їм компетенції, за допомогою яких установлюються, змінюються чи скасовуються норми, що регламентують порядок провадження в суді із цивільних справ [11, с. 9].

Джерела цивільного процесуального права стали предметом спеціального дослідження О. Т. Боннера, який у роботі «Источники советского гражданского процессуального права» запропонував свою систему джерел. Перспективними джерелами цивільного судочинства О. Т. Боннер вважає керівні постанови

Пленуму Верховного Суду СРСР, цивільний процесуальний звичай, аналогію права й аналогію закону [12, с. 3-9, 10-15, 65].

Науковий інтерес викликала свого часу й монографія А. О. Мельникова «Советский гражданский процессуальный закон», у якій досліджено: (а) поняття й сутність радянського цивільного процесуального закону, (б) систему радянського цивільного процесуального законодавства, (в) застосування норм радянського цивільного процесуального законодавства, (г) роль радянського цивільного процесуального законодавства в захисті суб'єктивних прав і попередження правопорушень [13, с. 7-31, 44-64].

К. І. Комісаров, розкриваючи проблеми судової правотворчості й судового розсуду, визнавав ряд умов, необхідних для забезпечення успішної судової творчості [14, с. 90-99].

В. М. Семенов порушив питання співвідношення між нормотворчістю і правосуддям. Він зазначав: якщо нормотворчість є безумовною справою законодавця, то в судовій практиці з необхідністю розкривається зміст права, дається його тлумачення в умовах недостатнього правового регулювання. Тим самим органи правосуддя не підміняють законодавця, а надають йому допомогу у виявленні недоліків системи позитивного чинного права [15, с. 102-107].

Радянська правова доктрина в цілому негативно відповідала на запитання, чи може міжнародний договір посідати чільне місце в системі джерел внутрішньо-державного (національного) права. За браком спеціального дослідження цього питання більшість науковців приєдналися до позиції С. Л. Зивса, що форми, методи й характер імплементації норм міжнародного права національною правовою системою можуть бути різними. Їх вибір – суверенне право держави, яка, укладаючи й ратифікуючи міжнародний договір, бере на себе певні зобов'язання. Однак певна трансформація обов'язкова у всіх випадках, коли необхідно досягти відповідного правового результату – змінити чи доповнити чинне законодавство [16, с. 226-227].

Аналіз наукових робіт із цивільного процесуального права радянських часів дозволяє зробити певні висновки: (1) були зроблені перші кроки в дослідженні джерел цивільного процесуального права, але предмет вивчення обмежувався системою цивільного процесуального законодавства з наданням переважної уваги питанням правозастосування; (2) з'явилися наукові роботи, присвячені проблемі судової правотворчості (О. Т. Боннер, К. І. Комісаров); (3) з огляду на політичне становище держави слід зазначити вплив на наукові роботи вчених-процесуалістів ідеології того часу; (4) порівняльний метод дослідження абсолютно не був залучений у цю доктрину.

У *пострадянській правовій науці* проблеми, пов'язані із джерелами цивільного процесуального права, знайшли своє розкриття як в окремих монографічних дослідженнях і наукових статтях, так і в розділах навчальних посібників та наукових публікаціях.

Заслуговує на увагу дисертація Я. Ф. Фархтдинова «Источники гражданского

процесуального права», в якій дослідник до джерел цивільно-процесуального права відносить: (а) нормативно-правові акти, видані вищими органами державної влади, і (б) акти центральних органів громадських і кооперативних організацій, затверджені державними органами, що встановлюють порядок діяльності суду та інших осіб під час захисту цивільних прав, тобто провадження у цивільних справах у суді, в яких висловлена державна воля народу [17, с. 22]. За юридичною силою вказані джерела права – це Конституція, міжнародні договори, закони й підзаконні акти. Науковець робить висновок, що розвиток правової системи пострадянських держав відбувається за нормативно-прецедентною моделлю.

Вагоме практичне й теоретичне значення має монографічна праця О. В. Бауліна «Специальные нормы в гражданском процессуальном праве», присвячена аналізу особливого різновиду цивільних процесуальних норм – спеціальних норм, що закріплюють специфіку розгляду окремих категорій цивільних справ [18]. Ним обґрунтовується правова позиція: матеріально-правові нормативні акти можуть містити норми, які за своїм характером є процесуально-правовими (спеціальні процесуальні норми) й одночасно виступають джерелами цивільного процесуального права.

Поняття і класифікація джерел цивільного процесуального права лягли в основу роботи П. І. Шевчука «Проблеми реформування цивільного процесуального законодавства України». Учений зазначає, що головними класифікаційними критеріями формування системи зазначених джерел слід визнати ієрархічність нормативно-правових актів та їх підпорядкованість [19, с. 27].

Г. О. Жилін у монографії «Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы», розкриваючи джерела цивільного й арбітражного процесуального права й застосування процесуальних норм, пропонує поділяти ці джерела на змістові й формально-юридичні [20, с. 242].

Поряд з дослідженнями загальних проблем джерел цивільного процесуального права є низка наукових робіт, присвячених окремим джерелам права – нормативним правовим договорам (С. А. Курочкін, М. О. Рожкова, В. І. Тертишніков), аналогії закону й аналогії права (П. І. Радченко, Г. Д. Улетова).

Також досить широко дискутуються питання, пов'язані з можливістю визнання судової практики самостійним джерелом права. Одні автори (О. В. Гетманцев, Г. О. Жилін, Т. М. Карнаух, С. М. Коссака, В. П. Паліюк, О. Пасенюк, І. В. Решетнікова, В. В. Ярков) судову практику вважають джерелом права; дехто (К. І. Комісаров, О. Т. Боннер, М. К. Треушніков, Я. Ф. Фархтдинов) не визнають її таким джерелом. Але всі вони переконані, що суд не лише вирішує спори, а й долає прогалини у праві, роз'яснює порядок застосування абстрактної норми до конкретних обставин у цивільній справі, чим і створює право.

Прихильником проголошення судової практики джерелом цивільного судочинства є й С. К. Загайнова, яка в серії своїх наукових публікацій підкреслює, що судова практика часто, так би мовити,

подає сигнали законодавцеві про потребу внесення змін у чинні нормативно-правові акти, хоча вони залишаються без відповіді або на них реагують несвоєчасно. І це відбувається зовсім не тому, що законодавець заперечує пропозиції судової практики. Причини пов'язані з тим, що він не встигає підтримувати весь масив нормативних правових актів в ідеальному стані й оперативно знаходити оптимальне рішення новим питанням [21, с. 308-312].

Предметом наукових доробок Ю. М. Старилова виступає правова природа актів суду конституційної юрисдикції. Учений наголошує, що правові позиції Конституційного суду є досягненням сучасної правової культури, які мають правостановлююче, правопідтверджуюче, правоорієнтуюче і правозмінююче значення [22, с. 273-284].

Суттєво вплинули на сучасне розуміння джерел цивільного процесуального права також публікації прознавців, які звернулися до вивчення європейських і світових стандартів судочинства (А. Г. Давтян, О. В. Кудрявцева, В. К. Пучинський).

У той же час, пострадянський період розвитку науки характеризується і експлуатацією історичного та порівняльно-правового методів: цивільна процесуальна наука займалася активним запозиченням процесуальних інститутів як з власної до революційної процесуально-правової системи, так і із західних систем. На жаль, у ході такого запозичення, в науці робилися спроби впровадити в доктрину і в чинне право не завжди адекватні інститути, які відділялися правовою дійсністю.

В. В. Комаров зазначає очевидність того, що наукові дослідження процесуалістів багатьох поколінь в основному були спрямовані на догму права, техніку юриспруденції й судову практику, що за сучасних умов є хоча й доволі важливим, але все ж таки недостатнім з огляду на наявність необхідності розкриття питань підвищення ефективності правосуддя в цивільних справах і потребу у формуванні інших за масштабами наукових завдань [23, с. 712].

Отже, незважаючи на незмінно значний інтерес до проблеми джерел цивільного процесуального права, треба відмітити відчутний брак комплексних досліджень їх у реальній дії з урахуванням специфіки сучасних умов, за яких відбувається формування й розвиток цих джерел.

Проаналізувавши наукову спадщину й сучасні напрацювання доктрини цивільного процесуального права, можемо конкретизувати основні досягнення й передбачувані проблеми з питань джерел цивільного процесуального права, а саме:

- на теоретичному рівні зовсім не розкриті такі концептуальні проблеми розглядуваних джерел, як поняття «джерела цивільного права», їх система і класифікація;

- бракує наукових доробок у сфері методології цивільного процесуального права, а значить, і його джерел;

- Конституція й Цивільний процесуальний кодекс України неодноразово виступали предметом дослідження науковців, у той час, як закони й міжнародні договори, які визначають організаційні й функціональні засади цивільного судочинства, а також підзаконні акти спеціально не вивчалися;

- поява наукових публікацій, присвячених порівняльному аналізу окремих інститутів цивільного судочинства, мала велике позитивне значення для подальшого розвитку сучасної науки цивільного процесуального права. Однак крім наведення інформаційного матеріалу про особливості джерел цивільного судочинства в різних зарубіжних країнах, на жаль, не зроблено спробу проаналізувати й показати можливість застосування в Україні тих джерел права, які вважаються нетрадиційними для національної правової системи (судовий прецедент, цивільно-правовий договір, правова доктрина та ін.);

- приділяючи особливу увагу ролі судової практики при здійсненні судочинства по цивільних справах, науковці-процесуалісти, як правило, акцентують увагу на окремих випадках застосування практики Вищого спеціалізованого суду або рішень Конституційного Суду України. Отже, при розгляді лише предметного аспекту проблеми, питання теоретичного осмислення впливу судової практики на цивільне процесуальне право України залишається відкритим;

- реформування національного судочинства у пострадянську добу, яке спрямовано на вдосконалення всіх видів судочинства згідно з міжнародними стандартами, передбачає відповідні етапи й тенденції свого розвитку, але на науковому рівні так і не запропоновано концепції розвитку ні цивільного процесуального законодавства ні джерел цивільного процесуального права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса [Текст]: учебник / Е. В. Васьковский. – М.: Изд. бр. Башмаковых, 1917. – 429 с.
2. Луткова О. В. Основные концепции источников международного права [Текст]: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.10. / О. В. Луткова. – М., 2004. – 24 с.
3. Гражданский процесс: хрестоматия [Текст]: учеб. пособ. / под ред. М. К. Треушников. – М.: Изд. дом «Городец», 2005. – 896 с.
4. Победоносцев К. П. О реформе в гражданском судопроизводстве [Текст] / К. П. Победоносцев // Русский вестник: Журнал литературный и политический, изд. М. Катковым. – М. Т. 21. Июнь, кн. 2. – С. 541-581.
5. Нефедьев Е.А. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст]: учебник / Е. А. Нефедьев. – М.: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1909. – С. 6-12.
6. Энциклопедический словарь т-ва «Бр. А. и И. Гранат и Ко». – Т. 7. – М., 1912. – С.609, 610.
7. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы. Изд. 1891 и 1896 гг. [Текст] / Г. А. Джаншиев. – М.: Статут, 2004. – 320 с.
8. Боннер А.Т., Фурсов Д.А. История развития отечественной гражданской процессуальной мысли [Текст] / А. Т. Боннер, Д. А. Фурсов // Арбитр. и гражд. процесс. – 2012. – № 4. – С. 44-47.
9. Абрамов С. Н. Советский гражданский процесс [Текст]: учебник / С. Н. Абрамов. – М.: Госюриздат, 1952. – 420 с.
10. Абрамов С. Н. Гражданский процесс [Текст]: учебник для юрид. высш. учеб. завед. / С. Н. Абрамов. – М.: Юриздат, 1946. – 356 с.
11. Хускивадзе Л. Ч. Источники гражданского процессуального права [Текст]: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. Ч. Хускивадзе. – М., 1981. – 20 с.
12. Боннер А.Т. Источники советского гражданского процессуального права [Текст]: учеб. пособ. / А. Т. Боннер. – М.: ВЮЗИ, 1977. – 69 с.
13. Мельников А. А. Советский гражданский процессуальный закон. Вопросы теории гражданского процессуального права [Текст] / А. А. Мельников. – М.: Наука, 1973. – 160 с.
14. Комиссаров К. И. Творческий характер судебной деятельности [Текст] / К. И. Комиссаров // Краткая антология Уральской процессуальной мысли. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та, 2004. – 652 с.
15. Семенов В. М. Теоретические проблемы судебного решения [Текст] / В. М. Семенов // Краткая антология Уральской процессуальной мысли. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та, 2004. – 652 с.
16. Зивс С.Л. Источники права [Текст] / С. Л. Зивс. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
17. Фархтдинов Я.Ф. Источники гражданского процессуального права [Текст] / Я. Ф. Фархтдинов. – Казань: Казан. гос. ун-т, 1986. – 176 с.
18. Баулин О.В. Специальные нормы в гражданском процессуальном праве [Текст] / О. В. Баулин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1997. – 104 с.
19. Шевчук П. І. Проблеми реформування цивільного процесуального законодавства України [Текст] / П. І. Шевчук. – К.: Ін-т законодавч. передбачень і прав. експертизи, 2003. – 142 с.
20. Жилин Г.А. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы [Текст]: моногр. / Г. А. Жилин. – М.: Проспект, 2010. – 576 с.
21. Загайнова С. К. О роли судебной практики при осуществлении правосудия по гражданским делам [Текст] / С. К. Загайнова // Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та, 2000. – С. 308-312.
22. Стариков Ю. Н. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: интерпретационная и процессуальная юридическая значимость [Текст] / Ю. Н. Стариков // Процессуальное право и правовая культура: проблемы взаимодействия и развития: Сб. науч. тр. – Вып. 18. – Воронеж: изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. – С. 273-284.
23. Комаров В. В. Нарис становлення та розвитку науки цивільного процесуального права [Текст] / В. В. Комаров // Правова доктрина України [У 5-ти т. / Т. 3: Доктрина приватного права України]. – Х.: Право, 2013. – С. 687-712.